

КНИЖКОВА ПАЛАТА УКРАЇНИ ІМЕНІ ІВАНА ФЕДОРОВА

Серія: «Документальна пам'ять України»

Лариса Дояр

**КНИГИ І ПЕРІОДИКА УКРАЇНИ
в історичному контексті:
1929–1945 роки**

Монографія

Київ
Видавництво Ліра-К
2021

УДК 002+050](477)"1929/1945"
Д71

*Ухвалено та рекомендовано до друку Вченою радою
Книжкової палати України
(протоколом № 1 від 27.01.2021 р.)*

Рецензенти:

Мураховський А.Л. – кандидат наук із соціальних комунікацій, заступник директора Книжкової палати України;

Печеніна Н.А. – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії Криворізького державного педагогічного університету.

Дояр Л. В.

Д71 Книги і періодика України в історичному контексті: 1929–1945 роки : монографія / Л. В. Дояр ; під заг. ред. М. І. Сенченка ; Кн. палата України. – Київ : Видавництво Ліра-К, 2021. – 226 с. (іл.)

ISBN 978-617-520-083-4

Представлена книга є другою в серії «Документальна пам'ять України». Її вихід спрямований на акцентуацію книгознавчих досліджень науковців Книжкової палати України імені Івана Федорова.

Дана робота присвячена дослідженню виданої на теренах України друкованої продукції, що зберігається у сховищах Державного архіву друку Книжкової палати України. До видання увійшли наукові розвідки, написані на матеріалах вітчизняних книгодруків і періодичних видань 1929–1945 років. У розвідці актуалізовано найбільш вагомі події міжвоєнного періоду та періоду Другої світової війни.

Книга призначена широкому колу читачів – фаховим історикам, викладачам вишів, вчителям шкіл та усім небайдужим до минулого нашого народу.

УДК 002+050](477)"1929/1945"

ISBN 978-617-520-083-4

© Дояр Л.В., 2021

© Видавництво Ліра-К, 2021

ЗМІСТ

<i>Від автора</i>	5
-------------------------	---

Розділ I. Друковані видання епохи

сталінського будівництва соціалізму в УСРР-УРСР (1929-1938 рр.)	7
1.1. 1929 рік: заключна сторінка суб'єктності УСРР.....	7
1.2. Друковане обличчя УСРР у «рік великого перелому»: гортаючи сторінки партійної періодики 1929 р.	11
1.3. Будівництво мавзолею В.І. Леніна у спогадах українського каменяра Семена Шапіро	15
1.4. Історики про істориків напередодні монополізації історичної науки.....	21
1.5. Друкована спадщина як єдиний свідок життя	29
1.6. Соціалістична революція у спорті: 1931 р.	38
1.7. Фізкультурний рух початку 1930-х рр.: специфіка застосування у промислових регіонах УРСР	41
1.8. Історичний епізод періодики УСРР 1931-1932 рр.: народження першого українського мотоциклу	46
1.9. Всеукраїнське товариство оздоровлення праці та побуту: актуальні напрямки діяльності	51
1.10. Студентський статус в УСРР (1933 р.) як порятунку в умовах голодомору	57
1.11. Київ у перший рік столичного статусу в УСРР: спроба багатоаспектного аналізу.....	64
1.12. За кілька кроків від життя: трагічний першотравень у Кривбасі (1934 р.).....	73
1.13. Музично-мовленевий контент журналу «Радіо» (1935 р.)	76
1.14. Стахановський рух: фундалізація нового культурного життя	84
1.15. Промислове будівництво як складова радянської форсованої індустріалізації: пошук виробничих інновацій.....	91

1.16. Комуністичне виховання передвоєнних поколінь або теорія двох столиць	95
1.17. Раціоналізаторське винахідництво в УРСР: особливості функціонального призначення	104

Розділ II. Друковані видання УСРР часів

Другої світової війни (1939-1945 рр.).....	109
2.1. Український фронт 1939 р.: ціна возз'єднання	109
2.2. «Вільна Буковина»: альманах довжиною у два номери	115
2.3. А завтра була війна: наукові праці університетів та інститутів УРСР у 1941 р.....	121
2.4. Історія України: наукові розвідки та навчальна література 1942-1944 рр.	133
2.5. Аркушеві видання доби Великої Вітчизняної війни	152
2.6. Регіональний аспект журналу «Україна» (1943-1945 рр.).....	161

Список скорочень	167
-------------------------------	------------

Список посилань до розділів	169
--	------------

Іменний покажчик.....	189
------------------------------	------------

Додатки	198
----------------------	------------

Від автора

Представлена книга є другою у серії «Документальна пам'ять України». Як і у випадку з першою книгою, у якості першоджерел до написання даної розвідки використано різноформатні друковані видання України. Наразі, мова йтиме про друки, що виходили на теренах України впродовж 1929-1945 рр. (книги, періодичні і продовжувані видання (збірники наукових праць, щорічники, довідники, журнали), газети, друкована продукція образотворчого змісту, плакати, мапи, ноти, аркушеві видання тощо). Як і раніше ми продовжуємо дотримуватися принципу порічного аналізу українського друкованого слова, адже вважаємо, що останній дозволяє відчутти подих окремо взятого моменту буття, виокреслити вагомий фрагмент із великого епохального полотна нашої історії, показати безпосередні суспільні рефлексії на події, що відбуваються, зафіксувати притаманні даному періоду інтерпретації та оціночні судження щодо історичного минулого українського народу.

У першій книзі з серії «Документальна пам'ять України» ми наполегливо доводили важливість ретроконстатацій у науковому полі історії. Останні, на нашу думку, мають бути дослідницьким постулатом. На наше переконання, вимога фахових видань використовувати публікації лише за останні п'ять років є очевидно хибною, адже ми, фактично, назавжди втрачаємо колишні дискурси і контенти, відправляючи їх у шухляди, до яких ніколи не дійдуть руки. Безумовною помилкою є і інший дослідницький підхід – коли наукові праці «похилого віку» споживають у якості джерельної бази. Але піком дослідницьких порушень для історика, на наше глибоке переконання, є вибіркового підхід до наукових праць. Суспільно-корисний, політично доцільний, кон'юктурний аналіз розвідницької спадщини попередників поширюється, навіть, на загальновідомих метрів, не говорячи вже про постаті скромнішого масштабу. Виходячи з цього, авторка вбачає свій

обов'язок у тому, щоб реанімувати і донести до сучасника позиції та аргументації колишніх дослідників.

Порічний аналіз фондів, що зберігаються у Державному архіві друку Книжкової палати України допомагають, на наш погляд, впорядкувати і суттєво доповнити контент нашої вітчизняної історії, адже перегляд подій у режимі літопису дозволяє дотримуватися традицій збереження інформації (деталізації, персоналізації, аналізу супутніх та похідних даних тощо).

Друга книга з зазначеної серії уміщує авторські розвідки, що віддзеркалюють два найбільш вагомні періоди історії України: до першого розділу увійшли дослідження, присвячені епосі сталінського будівництва соціалізму (1929-1938 рр.), а до другого – події Другої світової та Великої Вітчизняної воєн (1939-1945 рр.).

РОЗДІЛ I

Друковані видання епохи сталінського будівництва соціалізму в УСРР–УРСР (1929-1938 рр.)

1.1. 1929 РІК:

ЗАКЛЮЧНА СТОРІНКА СУБ'ЄКТНОСТІ УСРР

1929 рік займає особливе місце в нашій історії. Увічнюючи влучний сталінський фразеологізм, його називають «роком великого перелому». І, дійсно, саме тоді відбулися події, що на довгі десятиліття визначили увесь подальший розвиток нашої держави. Початок епохальних змін, що стався у квітні цього року, був пов'язаний зі згортанням НЕПу [нової економічної політики, запроваджені В. Леніним у березні 1921 р. – Л.Д.] і затвердженням адміністративно-командної системи управління економікою, а фінальну крапку було поставлено на листопадовому (1929 р.) пленумі ЦК ВКП(б), коли Й. Сталін усунув останнього диспутанта зі свого оточення – Миколу Бухаріна, який послідовно і вперто захищав приватновласницький інтерес радянського селянина. 1929 рік став своєрідним трампліном на шляху до форсованої індустріалізації і масової колективізації селянських господарств.

В історії Радянської України цей рік уособлює заключний етап в діяльності Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства (ВУНАС) – у січні 1930 р. названа інституція була реформована до рівня звичайного науково-дослідного інституту (НДІС). Масштаби втрат від цієї трансформації стають зрозумілими, якщо згадати, що ВУНАС, на відміну від НДІС, займалася не тільки науковими дослідженнями, але й здійснювала міжнародну діяльність, усіляко сприяючи суб'єктизації України на зовнішній арені та зближенню українського народу з оточуючим світом.

За великим рахунком, Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства уповільнила ліквідацію зовнішньополітичної самостійності УСРР, адже відомо, що Наркомат закордонних справ Радянської України (на той момент Народний секретаріат), утворений одночасно з її виникненням у грудні 1917 р., було ліквідовано у вересні 1923 р., тож, названа асоціація, що діяла впродовж 1926-1929 рр., по суті, компенсувала відсутність данного республіканського відомства. А якщо згадати, що відродження НКЗС УРСР сталося лише у лютому 1944 р., то ВУНАС можна розглядати як окрему ланку міжнародної суб'єктності Радянської України.

У Державному архіві друку Книжкової палати України зберігається видання «Східний світ», що за часів існування ВУНАСу було його офіційним друкованим органом. До редакційної колегії останнього входили академіки А. Кримський і В. Левитський, професори Л. Величко, О. Гладстерн, П. Ріттер, О. Федоровський, А. Носов, О. Сухов, науковець А. Ковалівський. Відповідальним редактором «Східного світу» був неабихто, а відомий радянський функціонер, фундатор освіти в УСРР, естонець за походженням Ян Петрович Ряппо (1880-1958), який одночасно редагував й республіканський журнал «Шлях освіти», тримаючи, таким чином, під своїм пильним оком усю освітньо-наукову галузь України.

Знаковою постаттю українського сходознавства був Агатангел Юхимович Кримський (1871-1942), випускник Лазаревського інституту східних мов, який володів не менш, ніж 60-ма мовами, а за твердженнями науковців Національного музею літератури – 76-ма, і стояв у витоків вітчизняної орієнталістики.

ВУНАС було утворено у січні 1926 р. шляхом злиття Київського та Харківського товариств сходознавців. Фахівців з цього наукового напрямку в Україні було чимало, тож, як кількісно, так і якісно асоціація супернічала з ВУАН. Сходознавці проводили наукові з'їзди, організовували пошукові експедиції, здійснювали дослідницькі відрядження, виголошували доповіді, друкували велику кількість статей, надавали своїм науковцям звання дійсних членів. Але, на відміну від звичайних академічних вчених, які займалися рівно тим самим, асоціанти одночасно виконували роль комунікаторів

Радянської України з зовнішнім світом, передусім, з його східною частиною, що завжди позначалася особливою активністю і непередбачуваністю. Як свідчать залучені нами джерела, внаслідок формували і обґрунтовували напрями зовнішньополітичної діяльності України та виступали ініціаторами різних форм її міжнародного співробітництва. Те, чого не змогли домогтися Християн Раковський і Микола Скрипник, які під час утворення і легітимації СРСР прагнули зберегти Наркомат закордонних справ УСРР, в контексті неспішного наукового обговорення, фактично, артикулювали діячі ВУНАСу. Науковцям, на відміну від державних та партійних чиновників, дозволялося не тільки говорити про УСРР як самостійну країну, не тільки міркувати про «українську міжнародну політику», але й істотно на неї впливати. Про це свідчать висновки, зроблені учасниками подорожі Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства до Туреччини. У звіті, що був уміщений у 1-ому номері «Східного світу» за 1929 р., говорилося про наступне: «Недавня подорож членів Української Наукової Асоціації Сходознавства посилила увагу нашого наукового світу та суспільства на зв'язки нашої країни з Туреччиною. Що Україна та Туреччина колись терлися одна об одну, що між ними були в минулому політичні зв'язки та культурні впливи, про це знають у нас всі, хто студював історію України... Орієнтація **української міжнародної політики** [виділено авторкою – Л.Д.] у бік зближення з Туреччиною була не проявом мимохідної хвилі, а впертим прагненням впливових кіл та значних соціальних верств України, мабуть, в епоху найдраматичнішу її історії...» [3, с. 7]. Звертаючи погляди на Туреччину, українські сходознавці з особливим боєм висвітлювали історичний трагізм україно-турецьких відносин, загостренню яких традиційно сприяла Річ Посполита (поляки то козаків використовували проти турків, то турків залучали до боротьби з українськими козаками). А, оскільки, діяльність ВУНАС співпала у часі з недружнім контентом відносин між Україною та пілсудською Польщею, то особливий інтерес Радянської України до Туреччини, висловлений науковцями з асоціації, що називається, потрапляв в актуальне річище. Це й був той дипломатичний хист сходознавців, якого так потребувала УСРР часів її непівської розбудови: «Україна має

багато причин цікавитися Туреччиною, – писали в унасівці. У європейській частині Радянського Союзу Україна ближче до Туреччини; у радянсько-турецькому торзі Україна займає видатніше місце; у майбутньому радянсько-турецьких економічних взаємин Україна має відігравати видатну роль. У цьому відношенні зацікавленість Радянської України не одностороння, а взаємна: інтереси обох країн – Туреччини та України – збігаються, вони цілком обопільні» [3, с. 8]. Члени делегації ВУНАСу на сторінках свого друкованого органу, абсолютно не озираючись, з захопленням повідомляли про свої плідні зустрічі з турецькими урядовцями – і це в умовах, коли зі скасуванням республіканського Наркомату закордонних справ під заборону опинилася і самостійна міжнародна політика України. Цікаво, що глибоке наукове усвідомлення стратегічно і тактично корисної для України зовнішньої політики призвело до висновків, що залишаються актуальними дотепер.

Слід зазначити, що подорож членів ВУНАС до Туреччини була санкціонована Наркоматом освіти УСРР. До складу делегації, що відправилася у своє відповідальне наукове відрядження наприкінці жовтня 1928 р., входили не тільки професори-сходознавці (О. Гладстерн (голова делегації), О. Сухов, В. Зуммер) – українську літературу було доручено експонувати Павлу Тичині [2, с. 375]. Не зважаючи на те, що офіційних представників тогочасної української влади серед членів делегації не було, на території Туреччини їх приймали з усією східною пошаною. У Стамбулі науковці відвідали вищого представника влади у місті Мухедін-бея, з яким проф. О. Гладстерн обмінявся урочистими промовама. Делегація зустрілася з керівниками місцевого університету, представниками Стамбульської Торговельної Палати. У Стамбульському літературно-художньому товаристві відбувся вечір, присвячений творчості Павла Тичини: співробітник генерального консульства СРСР М. Михайлів прочитав власний турецький переклад вибраних віршів П. Тичини, сам поет читав свої твори українською мовою. У заході брав участь ректор Стамбульського університету, професор Кепрюлюзаде та німецький тюрколог, професор Т. Менцель. Турецька радіостанція на честь наших співвітчизників передала концерт з творів української музики [2, с. 376, 381].

У столиці Турецької Республіки, місті Анкара (тогочасна вимова Ангора), українську делегацію приймали турецький уряд, громадські та наукові кола. ВУНАСівці були на дипломатичному прийомі у міністра закордонних справ Туреччини, доктора Тавфіка Рушді-бея, відвідали статс-секретаря міністра народної освіти Кемалья Заїм-бея, зустрічалися з міністром юстиції Махмудом Есад-беєм та міністром громадських робіт Реджебом-беєм [2, с. 376-377]. Апогеєм перебування української делегації у Туреччині стало особисте привітання від Президента Республіки Газі-Мустафи Кемаль-паші [2, с. 379]. Загалом, знайомлячись з хронологією подорожі членів ВУНАС до сусідньої країни, складається враження, що Туреччина зустрічала не звичайних науковців, а перших осіб дружньої держави.

Проявом доброзичливого реверансу у бік Туреччини з боку Радянської України стала публікація у журналі «Східний світ» за 1929 р. статті В. Дубровського «Омар Сейф Еддін» [1, с. 317-326]. Розвідка, присвячена життєпису та характеристиці творчості видатного турецького письменника, супроводжувалася україномовними перекладами його творів.

Отже, в діяльності членів Всеукраїнської наукової асоціації сходознавців абсолютно виразно простежується не тільки дослідницький, але міжнародно-політичний напрямок, що надзвичайно продуктивно вплинуло на збереження суб'єктних традицій України.

1.2. ДРУКОВАНЕ ОБЛИЧЧЯ УСРР У «РІК ВЕЛИКОГО ПЕРЕЛОМУ»: ГОРТАЮЧИ СТОРІНКИ ПАРТІЙНОЇ ПЕРІОДИКИ 1929 р.

Історія України кінця 1920-х рр. завжди привертала до себе особливу увагу. Справа в тому, що саме тоді розпочалося цивілізаційне переформатування наших земель і людності. Віковично селянська Україна вступила на шлях розбудови власної промисловості (гірничо-металургійної, машинобудівної, хімічної, енергетичної тощо) та кардинальної зміни структури суспільства. Наслідком цих подій стало утворення в Україні

багатогалузевої індустрії та урізноманітнення форм діяльності (поява багатомільйонного робітничого класу), місця проживання (українізація міст в результаті переселення туди селян) українського народу. Говорячи про результативність цих процесів, надзвичайно важливо дослідити стартові позиції України напередодні названих епохальних подій.

Друковане обличчя Радянської України, на наш погляд, найбільш детально виглядає зі сторінок тогочасної більшовицької періодики. Остання миттєво реагувала на будь-які зсуви у внутрішній політиці, відбиваючи нові партійні контенти, оприлюднюючи позиції, пояснюючи пріоритетні напрямки у діяльності партійних і державних органів влади. Окрім того, періодичні видання КП(б)У і, в першу чергу, журнал «Більшовик України», були найкращим фіксатором стану монополізації влади як у партійних лавах, так і на державному рівні. Так, попри доволі поширені стереотипи про ідеологічне домінування Йосипа Сталіна ще за життя Володимира Леніна (посаду Генерального секретаря РКП(б) останній обійняв ще у квітні 1922 р.), головний друкований орган КП(б)У у 1929 р. подавав суспільству дещо інші сигнали. Зокрема, особам, вступаючим до аспірантури Українського інституту марксизму-ленінізму на спеціальності «Економіка», «Філософія», «Соціологія» радили вивчати праці Маркса, Енгельса, Плеханова, Каутського, Люксембург, Леніна, Бухаріна, тоді як роботи Сталіна стояли у переліку лише для тих, хто готувався предметно досліджувати національне питання [5, с. 126]. Другорядне місце займали праці Сталіна і у підготовці майбутніх істориків, хоча серед обов'язкових до вивчення книжок фігурували розвідки Миколи Скрипника, Матвія Яворського, Олександри Єфименко, Йосипа Гермайзе, Олександра Оглобліна, Михайла Слабченка, Михайла Туган-Барановського [5, с. 125]. І це при тому, що Рада Українського Товариства «Історик-марксист», скликаючи Всеукраїнський науковий з'їзд істориків-марксистів, достатньо войовниче поставила задачу об'єднання «марксистських історичних сил України для непримиренної боротьби з чужою революційною марксистовою ідеологією, що в умовах української дійсності виявляється у формі національно-буржуазних концепцій і править за зброю в руках ворогів марксизму та пролетарської революції, несучи із собою значну політичну загрозу» [2, с. 122-123].

Напередодні різких змін у житті українського народу (форсована індустріалізація, масова колективізація на селі) «Більшовик України» зафіксував різке скорочення хлібозаготівлі, особливо, у традиційно врожайних регіонах. Так, гуртовий збір зерна, у порівнянні з минулим роком, скоротився на 27,7%, а скорочення продовольчих культур, взагалі, склало 53,8% [4, с. 49]. Степ, як найголовніша житниця України, не добрав 46,8% гуртового збору всіх хлібів [4, с. 50]. На цьому тлі поширилося мішочництво і зросли роздрібні ціни. Прислухаючись до чуток про війну, голод, селяни притримували свою «хлібну зайвину», чим ще більше загострювали ситуацію [4, с. 50]. Пролунали звинувачення у бік приватних спекулянтів і куркулів, однак, на вирішення проблеми було спрямовано економічні, а не адміністративні заходи: липневий пленум ЦК поставив питання про збільшення закупівельних цін на збіжжя з тією метою, щоб зернові культури стали «кон'юнктурно здатними поруч з технічними культурами і продуктами скотарства» [4, с. 51]. У якості заохочувальних мір запроваджувалося пільгове постачання промислових товарів на село: у хлібні райони України подавалася максимальна кількість дефіцитних промтоварів – 78% всього укрфонду, при цьому продавцям хліба передбачалася пільга при їх одержанні [4, с. 52]. Отже, сільськогосподарський фрагмент загального обличчя УСРР у 1929 р. мав чимало недоліків, але про винищення приватновласницького сектору на селі ще не йшлося. Не припустимим заходом вважався імпорту хліба, адже останній «вдаряв по індустріалізації» [4, с. 57].

Промислова частка тогочасного обличчя Радянської України домінувала за усіх параметрів. У статті А. Дудника «Основи п'ятирічного плану розвитку народного господарства України» говорилося, що програма капіталовкладень по українській п'ятирічці загалом складала 9,558 млн крб. у незмінних цінах [3, с. 13]. Співвідношення капіталовкладень між галузями (промисловість, сільське господарство, електрифікація) становило відповідно 50% на промисловість та 50% на усе інше, з долі, що йшла на промисловість, 85% призначалося на користь важкої промисловості, що виробляла засоби виробництва [3, с. 13]. Визначальними напрямками індустріального розвитку УСРР визнавалися важке машинобудування, станкобудівництво,

тракторо- і автобусобудівництво, згрунтовані на наявний метал (було розпочато будівництво Криворізького та Запорізького металургійних заводів продуктивністю у 650 тисяч тонн чавуну кожен) та дешеву електроенергію (будувався Дніпрогес). Донбасу відводилася вирішальна роль в СРСР у видобутку вугілля [3, с. 14]. Значні перспективи визначалися для хімічної промисловості УСРР, адже вона потребувала добрив для сільського господарства і сировини для синтетичних виробництв [3, с. 15].

Промислове обличчя УСРР виявляло очевидні ознаки асиметрії. Диспропорції у розвитку галузей промисловості були отримані у спадщину від самодержавної Росії. Остання залежала від імпорту: Росія мала дефіцит власного паливу (нестача вугілля сягала 30%), металу (не було вітчизняних феро-стопів і високоякісних сортів металу), машин і механізмів [1, с. 24]. Імпортозалежність була помножена на відчутне скорочення експортних фондів СРСР у порівнянні з царською Росією, експорт хліба якої у 1913 році становив 594,5 млн крб. [1, с. 25]. Подібні масштаби експорту були недосяжними для УСРР, однак, контент експортної продукції зберігався – як і за царя, вивозили хліб, а завозили машини.

Отже, у загальному вигляді, УСРР 1929 року позначалася переважаючим в економіці сільськогосподарським сектором, який, попри збереження приватного капіталу, лихоманило від перманентної неврожайності, проблем з хлібозаготівлею, закупівельними та роздрібними цінами на продовольчі товари; активно зростаючим промисловим сектором, який отримував левову частку капіталовкладень і розглядався у якості індустріального ядра Радянського Союзу; розвитком інноваційних секторів промисловості (енергетика, хімічна галузь тощо); збереженням плюралістичних підходів у гуманітарній політиці влади (більшовицька періодика констатувала не тільки наявність, але й поширеність немарксистських концепцій та підходів, а сталінське друковане слово не перетворилось на наукову та суспільну догму).

1.3. БУДІВНИЦТВО МАВЗОЛЕЮ В.І. ЛЕНІНА У СПОГАДАХ УКРАЇНСЬКОГО КАМЕНЯРА СЕМЕНА ШАПРО

Попри втрату мирних відносин з Російською Федерацією пострадянська доба нашого існування все ще гарантує збереження між нами обопільних історичних змістів, які потребують ґрунтового вивчення. Однією з тем у даному контексті є оцінка постаті лідера більшовицької революції 1917 р. Володимира Ілліча Ульянова (Леніна) (1870-1924). Справа у тому, що за часів існування СРСР, всупереч будь-яким науковим методам дослідження, відбулася тотальна сакралізація цього діяча. При цьому, канонічність його образу не плямували жодні суспільно-політичні зміни в країні: тиранія Йосипа Сталіна спиралася на Леніна як на теоретика наукового соціалізму і практика радянського будівництва; за доби хрущовської “відлиги” відбулося розмежування ленінсько-сталінського тандему як неприроднього союзу між світлом внутрішньо-партійної демократії і диктатом культу однієї особи; за правління неосталініста Леоніда Брежнєва образ вождя світового пролетаріату остаточно “забронзовів”, що знайшло свій яскравий відбиток у плюралістичних хвилях горбачовської епохи. Слід зазначити, що викривальна ера нашої вітчизняної історії, коли, відштовхуючись від свіжих номерів “Огонька” Віталія Коротича, історики один поперед одним змагалися у пошуках смажених фактів, у справі “приземлення” Леніна, фактично, нічого не досягла. Головним напрямком удару став брутальний експропріатор, маніакальний суб'єкт радянської історії Йосип Сталін – власне, на тлі співставлення цих діячів відбулася повторна сакралізація Леніна і тотальне засудження Сталіна.

Отже, образ вождя світового пролетаріату, навіть в умовах розвороту у бік капіталізму і остаточного викриття злочинів комуністичного режиму, залишився поза масовою громадською критикою. Це дозволило зберегти від руйнації місце утримання померлого тіла Леніна – Мавзолей, де понад 90 років стоїть його скляний саркофаг. Потойбічність і, без перебільшення, казковість внутрішнього приміщення цієї відомої на увесь світ гробниці вражала усіх, хто туди потрапляв. Попри вимогу швидко рухатися, заборону зупинятися, фотографувати, тримати

руки у кишнях, зазирати у дамські сумочки (з валізами, рюкзаками та великими сумками, взагалі, заходити було не можна), потенційні відвідувачі Мавзолею годинами простоювали у черзі, щоб побачити тіло вождя. “Хвіст” черги починався з Олександрівського саду (парку), що поблизу Кремля, і приєднуватися до нього треба було не пізніше 6-ої ранку, інакше, шансу потрапити у гробницю не було. Нікого не турбував той факт, що, по суті, відбувалося споглядання мертвої історичної ікони. Офіційна радянська пропаганда потрактувала екскурсії до Мавзолею як вираз всенародної любові та вдячності. Сучасна Росія, зрозуміло, подібним екскурсійним бумом вже не страждає, але про сакральність місця поховання Леніна продовжує дбати.

Отже, колись святе для усіх громадян Радянського Союзу місце, у цій іпостасі, відійшло у спадок Російській Федерації. Проблема усипальниці вождя світового пролетаріату не втрачає своєї актуальності вже кілька десятиліть, але, на даному етапі, вона носить внутрішній суспільно-політичний характер, бо є предметом гострих дискусій у різних колах російської громадськості, між тим, виходячи із знайденого нами наративу, питання може розглядатися і у контексті сучасного українознавства. Так, у надрах Книжкової палати України знаходиться унікальне у своєму роді мемуарне видання 1930 р., написане учасником будівництва кам'яного мавзолею В.І. Леніна Семеном Шапіро [4]. Книжка з символічною вартістю у 4 коп. вийшла у видавництві «Український робітник» у серії «Дешева бібліотека малописьменного» тиражем у 26 тисяч екземплярів. Працівники харківського, столичного на той час, видавництва запропонували читачам формат обговорення книжки, сформулювавши кілька питань для листування. Читачів закликали оцінити зміст книжки, доцільність видання подібних книжок, пояснити незрозумілі місця, вказати на невдачу авторську лексику тощо. Як засвідчувалося спеціальним штампом, бібліографічний опис книжки було уміщено у тогочасному «Літописі українського друку», «Картковому репертуарі» та інших покажчиках Української Книжкової Палати.

Слід зазначити, що, на тлі загальновідомих фактів, дані спогади, по-перше, містять доволі цікаві подробиці про

будівництво сакрального об'єкту, а по-друге, подають інформацію, що суперечить звичним для нас, усталеним знанням [1, с. 367; 3, с. 738]. Власне це і спонукало автора до написання даної розвідки.

Варто підкреслити, що невеличка за обсягом книжка суттєво доповнює мемуари архітектора А.В. Щусєва [5], що був проєктантом усіх моделей Мавзолею Леніна. У викладенні цих авторів є розбіжності, але є і тотожності, ідентичність яких дають підстави сумніватися у деяких відомих твердженнях. Зокрема, радянські екскурсоводи, розповідаючи про будівельні матеріали об'єкту, одноголосно стверджували, що назва «Ленін» була викладена червоним кварцитом. Між тим, і архітектор, і рядовий робітник будівництва вказують, що було використано порфір – лужний за складом (калієво-натрієвий) польовий шпат. Семен Шапіро при цьому говорить, що даний порфір був привезений з унікальних карельських покладів, що за показником твердості не мав аналогів у світі [4, с. 14]. У цілому, увесь використаний при будівництві камінь, за твердженням С. Шапіро, було видобуто в Україні, під Житомиром, а мрамур мав походження з Уралу [4, с. 8]. Застосування виключно вітчизняних будівельних матеріалів підтверджує і А.В. Щусєв, але, на відміну від українського працівника, він говорить, що під час будівництва Мавзолею було застосовано камінь, привезений з семи радянських республік [5, с. 1]. Звичайно, посадовий масштаб обмежував Семена Шапіро в отриманні потрібної інформації, окрім того, щира відданість пролетарським ідеям спрямовувала його думки у бік затвердження бажаного стереотипу, що українці, бодай для померлого Ілліча, зробили найбільше від усіх. Між тим, на нашу думку, Шапіро був недалеко від істини, адже у своїх міркуваннях він спирався не на постачальні накладні, а на природні характеристики матеріалу та особливості його обробки. А на цьому, судячи з тексту, автор добре розумівся.

Каменяр Шапіро з поетичним захватом розповідає про велетенський масив вагою у 3,5 тисячі пудів, заготовлений волинською артіллю каменярів [4, с. 13]. Глиба мала півтора метри заввишки і стільки ж у ширину, а її довжина складала «30 пересічних кроків уздовж». З місця видобутку її тягнули на спеціальному возі вагою 11,5 тон, потім сім тракторів здолали

16-тикілометрову ділянку з суцільної багнюки допоки дісталися залізниці, де її завантажили на спеціальну платформу і, нарешті, з московського вокзалу волинську брилу тягнули три танки. Глибу було покладено біля головного входу до Мавзолею, її відразу було вкрито дерев'яним навісом, з якого по черзі, працювали спочатку каменярі у три зміни, а потім полірувальники. Останні відполірували брилу з трьох боків, не наводячи глянсу, а потім поступилися місцем різьбярям, які вирубали на волинській глибі слово «Ленін» і у ці «вийми вставили точно припасовані прямі куски найтвердішої породи каменя – порфіру» [4, с. 13-14]. Над входом до Мавзолею опрацьовану глибу встановлювали за допомогою залізничних ливарів: під камінь просували міцні трями (троси), потім крутили ручки ливарів, трями підносилися, підводячи камінь, під час підйому під камінь безперервно підкладали «злежні», коли ж камінь підвели до потрібного рівня, його зсунули зі злежнів звичайними ливарями [4, с. 14]. Отже, головна деталь будівельного об'єкту – фасад – є дійсно «українським».

На відміну від архітектора Щусева, який пригадує лише «безпосередніх спостерігачів» за будівництвом – тогочасних членів Політбюро ЦК ВКП(б) В. Молотова і К. Ворошилова [5, с. 1] – каменяр Шапіро називає імена керівників будівництва: так, представником урядової комісії був інженер К.С. Наджаров, а виконавцем робіт – інженер І.В. Певзнер [4, с. 16].

У спогадах Семена Шапіро зафіксовано й інші цікаві деталі будівництва. Він, зокрема, розповідає, що повз об'єкт щодня ходило безліч людей «у сірих брезентових спецівках», які поспішали до ГУМу [російськомовна аббревіатура державного універсального магазину – Л.Д.], де, на той час, розташовувалася робітнича їдальня [4, с. 3]. На будівництві працювали каменярі, різьбярі, полірувальники і робітники Мосбуду – «дикий камінь» обробляли перші, усю іншу роботу виконували другі [4, с. 4]. За свідченням рядового будівельника на будівництві Мавзолею панувала важка ручна праця – камінь був «впертим», важко і повільно піддавався обробці, через що каменярі затупили не один десяток «гар» [4, с. 5]. Безперервність роботи каменярів забезпечував не один десяток ковалів, які «ціліснінький день вигострювали гари та бочарти» [4, с. 6]. Цікаво, що кузня розташовувалася «біля самісіньких

Спаських воріт», тож, на Червоній площі цілодобово працювали ковальські горна, які забезпечували каменярів їх найважливішим інструментом – гарою. За описом Шапіро, гара – це різновид слюсарського зубила, але його кінець гострий, як цвях. Бочарти, що їх використовували будівельники Мавзолею, були двох типів – зубчасті і ковальські: зубчаста бочарта схожа на поварський молоток, яким відбивають котлети, а ковальська на битній поверхні замість горбочків має подовжені вийми і дуже гострі частини, що випинаються [4, с. 7]. Особливо важка немеханізована праця дісталася чорноробам. Опрацьовані каменярами глиби вони тягнули «кодолою, на кругляках, співаючи «дубинушку» [4, с. 8]. Шапіро пише, що покласти навколо усього Мавзолею вузькоколіїні рейки було неможливо, бо це б «заважало їздити підводам і автомобілям, що возять до будівлі камінь та інші будівельні матеріали» [4, с. 9]. Тож, помічники чорноробів – вагонетки – ходили тільки до «полірувальень».

Шапіро наводить детальний опис тогочасної полірувальної технології. Остання передбачала використання механізму «стовпа» з рухливою «рукою», яку можна було згинати, розгинати і рухати у різні боки. Від «руки» донизу йшло важке чавунне кружало, яке оберталося за допомогою двигуна. Полірувальні роботи проводилися у декілька етапів: спочатку сталевим порошком, допоки камінь не стає гладеньким, потім корундом – до матового блиску. Полірувальники відгороджувалися один від одного брезентом, бо якщо сталевий порошок раптово потрапляв на вже оброблену корундом поверхню, то весь цикл робіт був марним – зіпсовану поверхню відновити вже було неможливо. На останньому етапі полірувальники використовували дорогоцінний італійський порошок, що коштував 25 крб. за фунт. За словами Шапіро, він був м'яким, як тальк, і вироблявся з товченого неаполітанського мармуру. Робота полірувальника була не тільки важкою і працезатратною – на полірування квадратного метра каменю у середньому йшло 3,5 дні – але і вкрай відповідальною – у разі помилки псувалася не тільки уся попередня стадія роботи, але й дорогоцінна сировина. Шапіро не пише про факти бракоробства, можливо, їх і не було, адже, за його словами, на будівництві Мавзолею працювали лише «старі робітники» [4, с. 11].

Досвід і професіоналізм використовувалися і в тинькарських роботах – тинькування трибун мармуровою крихтою виконували тинькарі п'ятого та шостого розрядів [4, с. 14]. Автор спогадів зі знанням справи змальовує майстерність тинькарської роботи під час будівництва усипальниці вождя. Він також наводить загальну вагу Мавзолею – 600 тисяч пудів [4, с. 16].

Отже, неопрацьовані дотепер спогади українського будівельника Мавзолею В.І. Леніна додали тій події суб'єктивних подробиць, що яскраво коментують особливості сталінської епохи побудови соціалізму: відсутність механізації, виснажливу фізичну працю, що трималася на ідеологічних постулатах; будівельний бум, що охопив усю країну; домінуючий у суспільному житті пролетарський фактор, який вимагав вільного, без будь-якого обмеження і загороджувальних постів, пересування Червоною площею і організації дешевих обідів у сусідніх з площею фешенебельних будинках, як-то ГУМ. Сама книжечка, невелика за обсягом і дешева у роздрібній торгівлі, засвідчує факт комуністичної політизації тогочасного суспільства, адже, адресована малоосвіченому читачеві, вона відповідала запитам радянської політики по ліквідації масової неписьменності і, разом з іншими виданнями названої редакційної серії, забезпечувала просування кампанії лікнепу і одночасно вирішувала проблему комуністичного виховання різновікових груп суспільства. Що ж стосується постаті Ілліча, то вона ніколи не втратить свого українознавчого змісту. Достатньо згадати ювілейне видання на честь 50-ліття ще живого на той час вождя, яке вийшло у 1920 р. у Катеринославі і зберігається у Спецфонді Книжкової палати України, де зазначається, що “революція в Україні не перемогла б без допомоги з боку Росії” [2, с. 41-42]. Тож, причетність українців до будівництва Мавзолею Леніна є закономірним “розчерком пера” нашої складної історії.